

Ręczne (przenośne) *candelabrum* z bizantyńskiego kościoła w Athribis w Egipcie

Podczas prac archeologicznych prowadzonych w Tell Atrib w Egipcie znaleziono grupę przedmiotów służących pierwotnie do oświetlania bizantyńskiego kościoła pod wezwaniem Świętej Dziewicy pochodzących z drugiej połowy VI wieku¹. Niemal wszystkie znaleziska, które można bez wątpliwości łączyć z tą budowlą, znaleziono w wysypisku, które zostało odsłonięte na Kom Sidi Youssuf (wykop D) w latach 1980–1983². Ich skupienie w tym miejscu wskazuje na to, że musiały pochodzić z jednej budowli i zostały wyrzucone jednocześnie, albo w przeciągu bardzo krótkiego czasu. W zasypie zawierającym głównie popiół, przepaloną zaprawę i drobny gruz znajdowały się liczne fragmenty marmurowych detali architektonicznych (również złożonych) i fragmenty liturgicznego wyposażenia kościoła: przegrody ołtarzowej, cyborium (?), ołtarza. Ważnymi znaleziskami z tego miejsca jest też duża liczba elementów żyrandoli z brązu – polykandelów, dość popularnych na obszarze Bizancjum aż do średniowiecza. W ich otwory wstawiano szklane pojemniki wypełniane oliwą jako materiałem palnym dającym światło.

Moją uwagę zwrócił przedmiot z brązu o niedającej się jednoznacznie określić funkcji, co tym samym utrudnia jego precyzyjne nazwanie (il. 1–2)³. Nie wiadomo, czy jest on wyrobem seryjnym, jednostkowym, czy też zaadoptowanym elementem większej stojącej podstawy. Wszystkie jego cechy (m.in. kształt, tworzywo, dekoracja) każą go jednak zaliczyć do znanej,

¹ Prace archeologiczne na Kom Sidi Youssuf w Tell Atrib (ob. miasto Benha, gr. Athribis, arab. Tell Atrib) były inicjatywą Komitetu Koptyjskiego w Kairze – uważano, że *kom* (wzgórze) mógł kryć w sobie ruiny kościoła. Prace prowadzone w 1969 r. i w latach 1979–1984 zaowocowały znalezieniem licznych, dobrej jakości fragmentów architektonicznych, które musiały pochodzić z dużego kościoła. Nie znaleziono dotychczas samego kościoła, jego fundamentów, a jedynie liczne fragmenty jego wyposażenia. Pomimo skąpego materiału źródłowego określono trochę na wyrost jego wezwanie – Świętej Dziewicy (zob. Barbara Ruszczyc, *Kościół pod wezwaniem Świętej Dziewicy w Tell Atrib*, Warszawa 1997). Tylko jedno źródło pisane wymienia kościół Świętej Dziewicy Marii w Athribis i zawiera idealizowany jego opis – zob. Émile Amélineau, *La géographie de l’Égypte à l’époque copte*, Paris 1893, s. 67 i nn.) Na temat biskupstwa w Athribis w okresie bizantyńskim zob. Hans Reinhard Seeliger, Kirsten Krumeich, *Archäologie der antiken Bischofssitze 1: Spätantike Bischofssitze Ägyptens*, Wiesbaden 2007, s. 60–62; Stefan Timm, *Das christlich-koptische Ägypten in arabischer Zeit*, Wiesbaden 1984, s. 261. Pracami archeologicznymi do 1984 r. kierowała dr Barbara Ruszczyc, ówczesny kurator Działu Sztuki Starożytnej Muzeum Narodowego w Warszawie, a uczestnikami misji byli m.in. pracownicy tego działu: Aleksandra Majewska i Tomasz Górecki.

² B. Ruszczyc, op. cit., il. 3 (plan), il. 4 (profil wykopu). Te same ilustracje reprodukowane są również w H.R. Seeliger, K. Krumeich, op. cit., il. 6 (plan) i il. 8 (profil wykopu).

³ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 235842 MNW. *Candelabrum* znalazło się w grupie zabytków przekazanych do zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie w wyniku podziału materiału inwentarowego z wykopalisk w Tell Atrib między strony egipską i polską.

il. 1 | fig. 1

Brązowe *candelabrum*
| Bronze *candelabrum*,
2. poł. VI w. | 2nd half
of 6th century AD
Muzeum Narodowe
w Warszawie | The
National Museum
in Warsaw

fot. | photo © Zbigniew Doliński /
Muzeum Narodowe
w Warszawie

dość jednorodnej grupy podstaw pod światło znajdujących się w wielu kolekcjach muzealnych⁴. Każda z nich składa się z trzech morfologicznie i funkcjonalnie różnych elementów: trójnożnej podstawy, zakończonej szpikulcem profilowanej tralki (o wys. od kilku do kilkudziesięciu cm), oraz osadzonego na niej poziomego talerzyka (prostego lub z okapem)⁵.

Jednoznaczne ustalenie terminologii dla tego typu przedmiotów nie jest proste. Nie można go nazwać po prostu świecznikiem, gdyż na szpikulcu często stawiano również lampkę oliwną. Laskarina Bouras pisze, że lampkę stawiano na tępo zakończonym szpikulcu, a ostry służył do nabijania na niego świecy⁶. Jest to pogląd w zasadzie słuszny i łatwo ulec pokusie takiego podziału, gdy się zapomni o tym, że typowa trójnożna podstawa niezależnie od tego jak zakończony był jej szpikuliec mogła pełnić uniwersalną rolę: użytkownik mógł stawiać na niej lampkę lub świecę.

il. 2 | fig. 2

Brązowe *candelabrum* – tralka z talerzykiem; widok talerzyka z góry (po prawej) i od spodu (po lewej) | Bronze *candelabrum*: baluster-like shaft with pan; top (right) and bottom (left) views of pan

fot. | photo © Zbigniew Doliński / Muzeum Narodowe w Warszawie

⁴ Marvin C. Ross, *Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, vol. 1, Washington 1962; John W. Hayes, *Greek, Roman, and Related Metalware in the Royal Ontario Museum. A Catalogue*, Toronto 1984; Dominique Bénazeth, *L'art du métal au début de l'ère chrétienne. Musée du Louvre. Catalogue du département des antiquités égyptiennes*, Paris 1992; eadem, *Catalogue général du Musée copte du Caire, 1. Objets en métal*, Le Caire 2001.

⁵ Wszystkie trzy wymienione elementy innego *candelabrum*, oddzielone od siebie przed pracami konserwatorskimi można zobaczyć w: D. Bénazeth, *L'art du métal...*, op. cit., il. na s. 161 (Luwr, nr inw. E 12956).

⁶ Laskarina Bouras, Maria G. Parani, *Lighting in Early Byzantium*, Washington 2008, s. 9. Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications, 11.

Na określenie tego rodzaju przedmiotu (podstawy) stosuje się w literaturze anglosaskiej wymiennie, często intuicyjnie, dwa różne terminy: *lampstand* – podstawa pod lampkę i *candlesticks* – świecznik. Do trafności wyboru któregoś z nich trzeba się jednak odnieść z rezerwą, m.in. dlatego że w żadnym znanym mi kontekście archeologicznym nie znaleziono lampki (ani tym bardziej świecy) razem z podstawą – ustawionej na podstawie czy złęczonej z nią. Skoro nie mamy pewności, co było źródłem światła, trafniejszym terminem byłoby, pochodzące z języka niemieckiego, słowo *lichtar* bądź też nazwa odpowiadająca niemieckim terminom *Leuchter* albo *Lichthalter*. Określenia te są uniwersalne, bo oddają istotę funkcji przedmiotu – „przedmiot niosący źródło światła”⁷. Ze względu na to, że trudno o jednoznaczną i trafną nazwę dla tego rodzaju obiektów zaproponowałbym tutaj stosowanie terminu *candelabrum* na określenie podstawy pod źródło światła. Tym źródłem światła była świeca woskowa lub lampka oliwna z brązu.

Brązowe *candelabrum* z Muzeum Narodowego w Warszawie składa się tylko z dwóch elementów: tralki zakończonej szpikulcem i okrągłego, lekko wklęsłego talerzyka z centralnym otworem na szpikulce⁸. Jediną dekoracją obu elementów są ryte (płytkie i wąskie) rowki wykonane ostrym narzędziem na czymś w rodzaju tokarki. Na obu powierzchniach talerzyka widoczne są dwa koncentryczne podwójne ryte okręgi. Tralka dekorowana jest pięcioma poziomymi parami rytymi liniami biegnących dookoła jej trzonu. Kwadratowy w przekroju szpikulce jest tępo zakończony.

Przedmiot jest podobny do jednego z modułów (do górnej części ze szpikulcem), z jakich składano metalowe *candelabra* od V do początków VII wieku⁹. Używano ich głównie do oświetlania wnętrz kościołów, szczególnie prezbiteriów, gdzie stawiano je w okolicach ołtarza. Wysokie *candelabra* stawiano na podłodze w ważniejszych budowlach, a średnie i małe miały też zastosowanie w domach prywatnych. Ich tralki były jednolite lub (szczególnie te wyższe) złożone z osobno odlewanych elementów – modułów różnej wielkości – łączonych ze sobą

⁷ Na temat właściwej terminologii zob. L. Bouras, M.G. Parani, *Lighting...*, op. cit., s. 10–11, gdzie autorki użyły określenia wydaje się uniwersalnego „light bearer” (= *candelabrum*), co oznacza podstawę pod lampkę lub świecę. Podobnie Georg Schmelz, *Kirchliche Amtsträger im spätantiken Ägypten nach den Aussagen der griechischen und koptischen Papyri und Ostraka*, Leipzig 2002 – chociaż autor pisze o „Lampenständer, auf die man eine Öllampe oder eine Kerze stellte bzw. steckte” (s. 121 i nn.), to dla obu kategorii (*Leuchter*, *Lampenständer*) stosuje wspólną nazwę: *candelabrum* (s. 122).

⁸ Wym. tralki: wys. tralki wraz ze szpikulcem (monolit): 13,8 cm, śr. podstawy tralki = 2,1 cm, śr. pierścieniowej podpory pod talerzyk = 2,2 cm. Wym. talerzyka: śr. talerzyka = 9,1 cm, śr. otworu = 1,65 cm, wys. (bezwzględna) = 0,6 cm, grub. = 0,3 cm.

⁹ Para żelaznych podstaw pod lampy wymieniona jest w inwentarzu kościoła w Ibion w Egipcie (Mundell Marlia Mango, *Silver from Early Byzantium. The Kaper Koraon and Related Treasures*, Baltimore 1986, s. 263, no. 91), najliczniejsze są jednak te odlane ze stopów z przewagą miedzi i z brązu (zob. m.in. D. Bénazeth, *L'art du métal...*, op. cit., s. 156–161; eadem, *Catalogue général...*, op. cit., kat. nr 38–55; J.W. Hayes, op. cit., kat. nr 229–239; M.C. Ross, op. cit., kat. nr 33–34, 38–40, 42–44), ze skarbów zaś pochodzą srebrne podstawy publikowane przez M.M. Mango, *Silver...*, op. cit., kat. nr 11–12. Datowanie tego typu obiektów nie jest niestety dokładne. Uważa się, że *candelabra* bardzo wysokie pochodzą z okresu rzymskiego przez co w przybliżeniu określa się II–III w. Nawet podstawy srebrne, jeżeli nie mają państwowych stempli urzędowych nie mogą być dokładnie datowane, zob. M.M. Mango, *Silver...*, op. cit., kat. nr 11 i 12 są datowane ze znakiem zapytania na poł. VI w. Trzy niskie srebrne *candelabra* o jednosegmentowych tralkach podobnych do naszego są datowane dzięki stemplom na 550–565, 602–610 i 610–630 (zob. Mundell Marlia Mango, *The Purpose and Places of Byzantine Silver Stamping* [w:] *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-Century Byzantium. Papers of the Symposium Held May 16–18, 1986 at The Walters Art Gallery, Baltimore and Dumbarton Oaks*, Susan A. Boyd, Mundell Marlia Mango (eds), Washington 1992, il. 5 na s. 213). Analogiczne do nich *candelabra* (w tym nasze) można więc datować na 2. poł. VI – początek VII w.

w różnych układach¹⁰. Trójnożna podstawa, na której mocowano tralkę była też odlewana jako osobny element. Tralka zakończona była zwężającym się ku górze czworobocznym lub okrągłym w przekroju, ostro zakończonym lub tępo ściętym szpikulcem¹¹. Na tralkę nałożony był płaski lub lekko wklęsły talerzyk, który osłaniał przed kapiącym woskiem (ewentualnie oliwą) dolną partię podstawy i dłoni przenoszącej ją osoby. Na szpikulcu umieszczano świecę lub lampkę¹². Należy tu podkreślić, że do ustawienia na podstawie produkowano specjalne lampki z brązu z pionowym otworem na szpikulce, które zewnętrznie prawie się nie różniły od zwykłych lampek brązowych¹³. Dzięki ich ustawieniu na podstawie światło mogło ogarnąć większą przestrzeń¹⁴.

Omawiane tu *candelabrum* zostało znalezione na Kom Sidi Youssef razem z elementami polykandelów z brązu i detalami architektonicznymi. Jest to kontekst nie budzący wątpliwości, co do chronologii i proveniencji znalezionych w nim zabytków, które datowane są w związku z tym na drugą połowę VI wieku¹⁵.

Interpretując omawiany przedmiot, należy się zastanowić nad jego unikalną formą. Od wszystkich znanych obiektów tego typu *candelabrum* z Muzeum Narodowego w Warszawie różnią dwie cechy: osobne wyprodukowanie trzonu (tralki) i talerzyka oraz brak trójnożu. Pierwszą cechą można wytłumaczyć względami praktycznymi: łatwiej się przechowywać i przetransportować z miejsca na miejsce przedmiot składany. Łatwiej jest też go wykonać w dwu elementach niż przy pomocy jednej, obszerniejszej formy, która musiałaby objąć również talerzyk o płaszczynie prostopadłej do osi tralki.

Brak typowej trójnożnej stopki nieco dziwi i zdecydowanie wskazuje na to, że przedmiot, jeżeli był używany, mógł być trzymany wyłącznie w dłoni¹⁶.

¹⁰ Szczególnie forma jednej z tralek brązowych sugestywnie uzasadnia pogląd Marvin Rossa na temat „komponowania” balustradowych elementów podstaw i o łączeniu takich samych czy podobnych modułów, zob. M.C. Ross, op. cit., kat. nr 38 i s. 36 i nn. Widać tu trzon o profilu mało zróżnicowanym na całej wysokości, złożonym z trzech identycznych segmentów.

¹¹ Zob. przyp. 6.

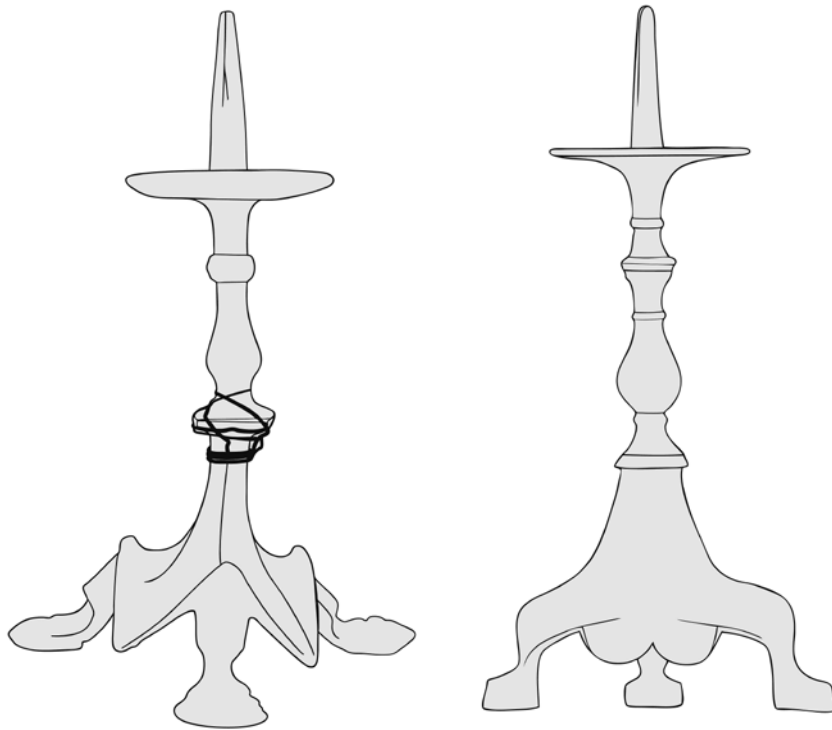
¹² Zob. przyp. 8.

¹³ Charakterystyczną ich cechą było to, że miały w dnie i w korpusie pionowe, dość wąskie otwory. Dzięki temu mogły być nakładane na szpikulce stojaka i były stabilne. Wykonane były tak, że mogły również służyć jako lampki wolnostojące – miały pierścieniowate stopki do stawiania na dowolnym, płaskim podłożu. Przykłady lampek brązowych z otworami w dnie: D. Bénazeth, *L'art du métal...*, op. cit., s. 110, 119, 149; eadem, *Catalogue général...*, op. cit., kat. nr 121; J.W. Hayes, op. cit., nr 215 (głęb. otworu ok. 3 cm), 216, 218, 220, 222, 225 (głęb. otworu 6–7 cm), 226, 228; podałem tu głębokość najmniejszego i największego otworu.

¹⁴ Szczególnie w przypadku podstaw osiagających ponad 100 cm wys., zob. M.C. Ross, op. cit., kat. nr 39 (118 cm); J.W. Hayes, op. cit., kat. nr 229–239 (121 cm); *Frühchristliche Kunst in Rom und Konstantinopel. Schätze aus dem Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst Berlin*, Hrsg. Christoph Stiegemann, Paderborn 1996, na s. 250 autor pisze, że istniały podstawy o wys. do 160 cm. Generalnie tak wysokie *candelabra* spotyka się częściej w okresie rzymskim. W V–VI w. wyraźnie rysują się (na podstawie źródeł cytowanych w przyp. 8) trzy najbardziej liczne grupy podstaw: o wys. od 21 do 33 cm, od 37 do 53 cm i od 70 do 95 cm.

¹⁵ Z tego samego czasu pochodzą i potwierdzają to datowanie *candelabra*, niemal identyczne, jeśli chodzi o kształt tralki, datowane stemplami z Antiochii i Konstantynopola (zob. M.M. Mango, *The Purpose...*, op. cit., s. 213) i brązowe *candelabrum* ze zbiorów Muzeum Koptyjskiego w Kairze, nr inw. 5179 (D. Bénazeth, *Catalogue général...*, op. cit., kat. nr 49). Ten ostatni obiekt ma związaną drutem część górną (tralkę) z trójnogiem (il. 3). Nie wiadomo, czy związano drutem ręczne *candelabrum* z przypadkową, ale dobrze pasującą podstawą, czy jest to naprawa – ponowne połączenie dwu oryginalnych części?

¹⁶ Generalnie nawet małe *candelabra* późnoantyczne miały jakąś podstawę. Najmniejsze znane mi *candelabrum* ma wys. 9,5 cm, por. Vera Zaleskaya, *Monuments of Byzantine Applied Arts 4th–7th Centuries. Catalogue of the Hermitage Collection*, Saint Petersburg 2006, kat. nr 225, kilka ma 13–14 cm: *Koptische Kunst. Christentum am*

il. 3 | fig. 3

Brązowe *candelabrum*,
okres bizantyński,
Muzeum Koptyjskie, Kair
| Bronze *candelabrum*,
Byzantine period, Coptic
Museum, Cairo

przeris Julia Górecka
(wg D. Bénazeth, *Catalogue
général...*, kat. nr 49) | drawing
Julia Górecka (after Bénazeth,
Catalogue général..., cat. no. 49)

il. 4 | fig. 4

Srebrne *candelabrum*,
poł. VI w., British
Museum, Londyn
| Silver *candelabrum*,
mid-6th century, British
Museum, London

przeris Julia Górecka
(wg M.M. Mango, *The Purpose...*,
s. 213, il. 5) | drawing Julia Górecka
M.M. Mango, *The Purpose...*,
p. 213, fig. 5)

Ponieważ *candelabrum* bez trójnogu jest wśród dawnego sprzętu oświetleniowego obiektem niemającym analogii, należy zastanowić się nad okolicznościami jego powstania. Mogło być oczywiście wykonane od razu z myślą o funkcji przenośnej, pomimo tego, że jako takie było na pewno mniej uniwersalne od małych podstaw na trójnogu¹⁷. Należy jednak również rozważyć aspekt roli przypadku w jego powstaniu. Być może górną część (segment) uszkodzonego, większego sprzętu (jak np. obiekty z Kairu i Londynu, il. 3–4), którego nie dało się naprawić, wykorzystano wtórnie jako przenośne, ręczne *candelabrum*. Co prawda tralka w dolnej partii nie nosi śladów spojenia z kolejnym, niższym segmentem podstawy, ale może takie ślady się nie zachowały wyłącznie z powodu oszlifowania dolnej powierzchni, co mogło zatrzeć jakieś oryginalne ślady dawnego łączenia. Szlifowanie może być też pozostałością procesu wygładzania odlewu po wyjęciu tralki z formy. Tak więc trudno zdecydowanie rozstrzygnąć czy

Nil, 3. Mai bis 15. August 1963 in Villa Hügel, Essen, Essen 1963, nr 182 (wys. 13 cm); *Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century. Catalogue of the exhibition at The Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, through February 12, 1978*, Kurt Weitzmann (ed.), kat. wyst., The Metropolitan Museum of Art, New York, New York 1979, kat. nr 319 (wys. 13,2 cm); D. Bénazeth, *Catalogue général...*, op. cit., kat. nr 55 (wys. 14 cm); Inna A. Antonova, *Chersonesus of Tauride*, Kiev 1989, s. 106 (bardzo niskie, bez podanego wymiaru). Warto tu też wspomnieć o małym domowym *candelabrum* z 2. poł. IV w. wykonanym z brązu. Przedmiot ma trójnożną podstawę, prostą kolumnkę, którą wieńczy otwarta lampka z tulejowatym uchwytem na świecę wewnątrz – zob. *Villa rustica. Römische Gutshöfe im Rhein-Maas-Gebiet (eine Ausstellung des Bonner Museums Maastricht)*, Hrsg. Marjorie De Grooth, Hilde Hiller, Freiburg i.Br. 1988, il. 14.

¹⁷ G. Schmelz, op. cit., s. 123; przenośne *candelabra* są poświadczane w kilku źródłach papirusowych w Egipcie. Były noszone prawdopodobnie w czasie procesji lub w podobnych ceremonialnych okolicznościach.

przedmiot został odlany według określonego projektu jako małe ręczne *candelabrum* czy jest zaadoptowanym, wtórnie użytym elementem jakiejś wysokiej podstawy.

Można się pokusić o postawienie hipotezy o roli, jaką mogło pełnić ręczne *candelabrum* w czynnościach sprawowanych we wnętrzu kościoła. Niewielki zasięg niesionego na nim źródła światła, brak osłony otwartego płomienia i konieczność noszenia go w dłoni ogranicza bowiem jego funkcję jedynie do oświetlania przestrzeni w zamkniętym wnętrzu¹⁸. Światło w kościele w Athribis zapewniały wiszące brązowe żyrandole powszechnie używane na terenie Bizancjum¹⁹, jakich zaledwie fragmenty znaleziono również w gruzie pochodzącym z budynku kościelnego w Athribis. Tak więc posługiwanie się tego typu przedmiotem miało jedynie sens tylko w określonych warunkach – we wnętrzu kościoła w którym panuje mrok. *Candelabrum* musiało zatem pełnić rolę pomocniczą i drugorzędną w oświetlaniu kościoła, ponieważ kościół w Athribis oświetlało co najmniej pięć żyrandoli, z których każdy miał od sześciu do kilkunastu pojemników szklanych wypełnionych oliwą. Oliwa w żyrandolach musiała być uzupełniana na czas liturgii, zaś po jej zakończeniu lampy były wygaszane. Ich gaszenie nie było trudne – wystarczyło stłumić płomień. Osoba pełniąca funkcję „strażnika” światła (subdiakon?) gasząc płomień kolejnych lamp, musiała sobie oświetlać drogę we wnętrzu kościoła²⁰. W zamkniętym wnętrzu w czasie przemierzania naw kościelnych można było bez ryzyka zgaśnięcia nieść *candelabrum* z palącą się świecą lub lampką (il. 5), gasząc płomień żyrandoli, świeczników i lamp lub zapalając je przed poranną modlitwą²¹.

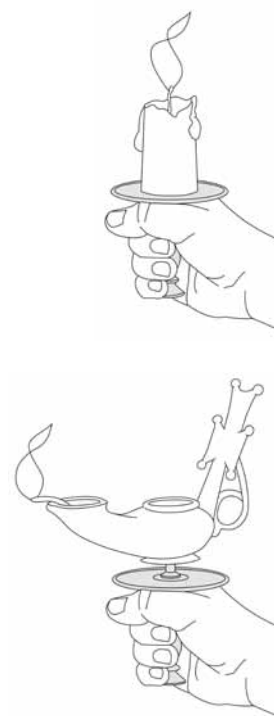
Wiele wskazuje na to, że tym *candelabrum* posługiwano się jako przedmiotem przenośnym. Było ono mniej uniwersalne od tych, które miały trójnog, nie można go było postawić w razie takiej potrzeby, ale wystarczająco funkcjonalne, aby pełnić swoją rolę. W obecnym stanie badań trudno jednoznacznie stwierdzić, czy małe *candelabrum* wyprodukowano od razu w widocznej tu formie, czy też powstało ono z zaadoptowanej wtórnie części większej podstawy.

¹⁸ W Egipcie późnoantycznym używano w tym czasie do oświetlania otwartych przestrzeni, tzw. latarni (lantern) z gliny, w których umieszczano lampki oliwne. Miały formę zamkniętego, sklepionego kopuła „domku” z otworem z jednej strony, tak że światło padało przez ten otwór tylko w jednym kierunku. Zob. Barbara Johnson, *Pottery from Karanis. Excavations of the University of Michigan*, Ann Arbor 1981, il. 76: nr 131–133; Louise A. Shier, *Terracota Lamps from Karanis, Egypt. Excavations of the University of Michigan*, Ann Arbor 1978, pl. 55 (Lantern Mich. 7716); Tomasz Górecki, *The pottery 1988–1989* [w:] Włodzimierz Godlewski, Tomasz Derda, Tomasz Górecki, *Deir el Naqlun (Nekluni), 1988–1989, Second Preliminary Report*, „Nubica. International Journal for Coptic, Meroitic, Nubian, Ethiopian and Related Studies” 1994, 3/1, il. 17.3; L. Bouras, M.G. Parani, *Lighting...*, op. cit., s. 5. Takie urządzenie nie było potrzebne w osłoniętym od wiatru wnętrzu kościoła.

¹⁹ Paulos Silentiarius opisując kościół Mądrości Bożej w Konstantynopolu, poświęca wiele miejsca jej bogatemu oświetleniu. Zob. Cyril Mango, *The Art of the Byzantine Empire: 312–1453, Sources and Documents*, New Jersey 1972, s. 89–91.

²⁰ Niewiele wiadomo o osobach zapalających i gaszących lampy (czy świece) w kościele, o tym jak odbywały się te czynności i jakich narzędzi do tego używano. Jedynie na XII-wiecznej bizantyńskiej miniaturze pokazany jest subdiakon (?) zdejmujący lampy wiszące pod architrawem lub sufitem prawdopodobnie w celu uzupełnienia oliwy, zob. Maria Evangelatou, *Pursuing Salvation through a Body of Parchment: Books and Their Significance in the Illustrated Homilies of Iakobos of Kokkinobaphos*, „Mediaeval Studies” 2006, vol. 68, s. 239–284, il. 1b.

²¹ Nie można mieć pewności, czym w tym przypadku oświetlano wnętrza budowli, ponieważ świece były droższe, pełniły bardziej ceremonialną funkcję (np. w procesjach) i na użytek prywatny były rzadziej stosowane. Zob. L. Bouras, M.G. Parani, *Lighting...*, op. cit., s. 1. Względy praktyczne przemawiają za uznaniem tańszej w eksploatacji lampki oliwnej za źródło światła.

il. 5 | fig. 5

Candelabrum z przenoszoną na nim świecą (powyżej), lub lampką z brązu (poniżej) – rekonstrukcja | *Candelabrum with either candle (up) or lamp made of bronze (down) on top of it – reconstruction*

rys. | drawing Ewa Brykowska-
-Liniecka